

RELIGIJSKA SVIJEST DRUŠTVENIH GRUPA

Štefica Bahtijarević

Institut za društvena istraživanja, Zagreb

Istraživanje je pokazalo da je u svim društvenim grupama na djelu proces sekularizacije: u obliku opadanja religijske prakse, u obliku disolucije religijske svijesti i u obliku raskoraka religijske prakse i religijske identifikacije.

Smjer sekularizacionih procesa obrnut je smjeru sekularizacije u zemljama kapitalističkog uređenja. Dok u tim zemljama važi tvrdnja: »više u sistemu — više u crkvi«, dotle je u našim uvjetima obrnuta situacija: »više u sistemu — manje u religiji i crkvi«. To znači, da su kod nas procesom sekularizacije najviše zahvaćene više društvene grupe (gdje prednjače politički rukovodioci i direktori), a preres opada s položajem u društvenoj strukturi — do seljaka, gdje je religioznost i povezanost s crkvom najrasprostranjenija. I u toj, kao i u drugim društvenim grupama, rasprostranjeniji su, međutim, izvanckrveni oblici vjervanja (u sudbinu i neku višu silu), tako da je osnovna karakteristika religijske situacije, uz dominantan proces sekularizacije crkvene religioznosti, oživljavanje ovakvih oblika vjervanja.

Problem sekularizacije, unatoč dilemama i nesuglasicama o njenom intenzitetu, opsegu i trajanju u pojedinim zemljama svijeta, ostaje (i zbog toga!) još uvijek aktualan. Procesu sekularizacije pripisuju se različiti predznaci i procjene, koje se kreću u razmjerima od krize religije do krize sekularizacije. Neosporno je da osim povijesno civilizacijskih okolnosti (prije svega industrijalizacije i urbanizacije), na taj proces utječu i konkretne povijesne, kulturne, društvene i političke okolnosti u pojedinoj zemlji.

Problem odnosa različitih društvenih struktura — socijalno klasnih grupa — prema religiji dio je problema sekularizacije. Pri tom, značajan ili možda najznačajniji dio odgovora o tendencijama toga procesa leži upravo u spoznaji empirijskih činjenica u pojedinim zemljama. Naime, dosadašnja istraživanja u svijetu govore o tome da su pojedine društvene grupe različito zahvaćene procesom sekularizacije, da postoje razlike u karakteristikama odnosa socijalno-klasnih grupa i religije u pojedinim zemljama, odnosno da proces sekularizacije različitim intenzitetom, opsegom i nivoom zahvaća pojedine društvene grupe u različitim zemljama svijeta.

Specifičnost procesa odvajanja od religije i crkve unutar svake zemlje, i unutar svake društvene grupe, zahtijeva da se o tome procesu govori na bazi socioloških istraživanja: onih koja se oslanjaju na relevantne spoznaje o društvenoj strukturi i, istovremeno na relevantne spoznaje o religiji (religioznosti). U nas nema longitudinalnih istraživanja na ovu temu, koja bi bila reprezentativna za jugoslavenski prostor. Dapače, evidentan je nedostatak ne samo adekvatne i znanstveno relevantne teorije, nego i nedostatak neophodnih empirijskih istraživanja o strukturi jugoslavenskog društva.

I uz pretpostavku (što se na sadašnjoj razini obrade postojeće građe ne može pouzdano zaključivati) da je ovo istraživanje pružilo sve zadovoljavajuće podatke za empirijsku provjeru definirane strukture stanovništva SRH, moram isključiti, već na samom početku, mogućnost da se na jednako zadovoljavajući i empirijski utemeljen način govori o odnosu društvenih grupa prema religiji i njihovoj povezanosti s crkvom.

Na žalost, instrumentarij nije dopuštao mogućnosti da se istraživanjem obuhvati sva kompleksnost, slojevitost i fluidnost religijskog fenomena i svi mogući aspekti koji bi bili relevantni za cjelovito zaključivanje o odnosu društvenih grupa prema religiji. Ipak, podaci pružaju znatnu mogućnost za analize, kako na osnovu indikatora nekih oblika religijske identifikacije, tako i na osnovu nekih indikatora religijske prakse. Rezultate istraživanja, u odnosu na oba indikatora, moguće je usporediti bar s nekim rezultatima socioloških istraživanja u drugim zemljama, a i s onim istraživanjima kod nas, koja su do sada analizirala odnos prema religiji različitih slojeva i društvenih grupa u različitim područjima zemlje.

Započet ćemo uvidom u osobnu religijsku identifikaciju pojedinih društvenih grupa u SRH uz pomoć tabele:

RELIGIJSKA IDENTIFIKACIJA

(u procentima)

Društvena grupa	Vjernik	Neopredjeljen	Nije vjernik	Ateist
Politički rukovodioci	—	2,5	26,7	70,8
Direktori	2,3	10,7	39,2	47,8
Sistemska rad	9,5	12,9	32,9	44,6
Potrebna rad	16,8	16,8	33,7	32,7
KV i VKV radnici	29,8	35,0	26,6	8,6
Službenici	18,8	26,2	31,1	24,0
NKV i PKV radnici	43,4	28,4	22,2	6,0
Obrtnici	39,4	30,0	21,2	9,1
Seljaci	70,8	14,2	13,0	2,0

N = 3.612

Iako se na osnovu jednog indikatora, pa ni o osobnoj religijskoj identifikaciji ispitanika, ne može cjelovito i pouzdano govoriti o njihovoj religioznosti, ipak su se i takvi indikatori pokazali nezaobilaznima. Na osnovu, dakle, osobne religijske identifikacije možemo zaključiti da ukazivanje na razlike

(u svjetskim i domaćim okvirima) u pogledu odnosa društvenih grupa prema religiji, dobiva jasnu potvrdu i u ovom istraživanju.

Najpreglednije ćemo, te razlike iskazati rang-listom vjernika u pojedinim društvenim grupama: 1. seljaci, 2. NKV i PKV radnici, 3. obrtnici, 4. KV i VKV radnici, 5. službenici, 6. potreban rad, 7. sistemski rad, 8. direktori, 9. politički rukovodioci (gdje i nema vjernika).

Na osnovu rangova i pregleda frekvencija dobivenih odgovora, možemo govoriti o četiri skupine društvenih grupa s obzirom na njihov odnos prema religiji:

prva grupa: politički rukovodioci, direktori, sistemski rad;

druga grupa: potrebni rad, službenici;

treća grupa: KV i NKV radnici, obrtnici, NKV i PKV radnici;

četvrta grupa: seljaci.

Uvjetno rečeno, prva bi grupa označavala viši društveni sloj, druga i treća srednji (na način da je druga viši, a treća niži srednji sloj), i četvrta grupa niži društveni sloj na ljestvici društvenog statusa. Iako nije sasvim komparabilno (jer prethodna istraživanja nisu imala ovakvu diobu društvenih grupa), ipak valja i ovo istraživanje usporediti s rezultatima drugih istraživanja. Tako je u 1985. godini, na području zagrebačke regije, dobivena slijedeća rang lista vjernika, s obzirom na njihovo zanimanje: 1. poljoprivrednik, 2. domaćica, 3. NKV i PKV radnik, 4. obrtnik, 5. KV i VKV radnik, 6. slobodna profesija, 7. niži i srednji službenik, 8. viši službenik, 9. učenik-student, 10. rukovodeći službenik i 11. vojna lica i zaštita.

Podudaranje je očigledno, osim što u ovome istraživanju nema svih zanimanja koja su u navedenom bila identificirana.

Pitanje koje nakon izloženoga moramo postaviti, jest: kakva je religioznost onih ispitanika, koji se kao takvi identificiraju, i kakvo je odvajanje od religije i crkve onih ispitanika, koji su za sebe izjavili da nisu vjernici ili da su ateisti? Radi li se o crkvenoj religioznosti, ili više o religioznosti izvan-institucionalnog modela? Osnovni uvid dat će nam odgovori ispitanika na pitanje o preciznijoj religijskoj identifikaciji, iskazani ponovo tabelom:

PRECIZNIJA RELIGIJSKA IDENTIFIKACIJA

(u procentima)

Društvena grupa	Uvjereni vjernik	Ne-crkveni vjernik	Neopredjeljen	Indiferentan	Nereligiozan	Ateist
Politički rukovodioci	0	0	0,8	4,3	62,8	32,1
Direktori	0,8	1,1	3,5	11,5	69,8	13,4
Sistemski rad	0,5	8,1	4,7	9,4	63,7	13,6
Potreban rad	1,3	12,3	10,1	10,3	55,7	10,3
KV i VKV radnici	7,1	19,9	12,6	14,6	39,1	6,6
Službenici	2,2	14,1	12,1	10,4	51,9	9,4
NKV i PKV radnici	13,7	28,1	13,2	10,4	29,6	5,0
Obrtnici	6,6	28,2	10,9	12,2	37,4	4,6
Seljaci	23,6	44,5	8,6	8,6	13,0	1,7

N = 3.571

Najprije valja obrazložiti po dva prva i posljednja modaliteta odgovora ispitanika. Naime, nudeći ovu skalu, pokušali smo i u skupini religioznih i u skupini nereligioznih lučiti dvije razine, odnosno dva aspekta njihovoga odnosa prema religiji. Kod religioznih je moguće zasebno tretirati intitucionaliziranu, crkvenu religioznost (»uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči« — modalitet 1) i ljudsku, ali od crkve odvojenu religioznost (»religiozan sam ali ne prihvaćam sve što moja vjera uči« — modalitet 2). U skupini onih koji se odvajaju od religije i crkve moguće je također identificirati dva smjera: jedan (modalitet 5) u obliku nereligioznosti bez protivljenja spram religije (»nisam religiozan, ali nemam ništa protiv religije«) i drugi (modalitet 6) u obliku suprotstavljanja religiji (»nisam religiozan i protivnik sam religije«).

Tendencije su sasvim očigledne i ne moraju se posebno komentirati, ali ipak treba istaći:

Prvo, religioznost svih društvenih grupa ima, prije svega, obilježja osobne, a ne crkvene religioznosti i jedine društvene grupe u kojima se crkvena religioznost javlja u značajnim razmjerima su seljaci (23,6%), i NKV i PKV radnici (13,7%).

Drugo, odvajanje od religije i crkve u svim društvenim grupama, bez obzira na intenzitet i opseg, ide, prije svega, u smjeru indiciranom odgovorom — »nisam religiozan iako nemam ništa protiv religije«, čak i u skupini političkih rukovodilaca, u kojoj su inače (u odnosu na druge društvene grupe) najbrojniji protivnici religije (32%).

Treće, nereligioznost je dominantna u svim društvenim grupama, osim kod seljaka (gdje dominira odgovor — »religiozan sam, premda ne prihvaćam sve što moja vjera uči«, a u nekim društvenim grupama (politički rukovodioci, direktori, sistemski rad, potreban rad i službenici) to je i većinska pojava (prelazi 50% ispitanika tih skupina).

Četvrto, u društvenim grupama radnika (KV i VKV, NKV i PKV i obrtnika), i uz evidentnu prisutnost procesa sekularizacije, još uvijek se može govoriti o značajnoj povezanosti s religijom, iako ne istovremeno i sa crkvom.

Peto, najmanje zahvaćena procesom sekularizacije jest društvena grupa seljaka, ali i njihova religioznost više je izvaninstitucionalne naravi.

Sve što smo izložili zahtijeva da se pozabavimo odgovorom na novo pitanje: kakvi su sadržaji onoga što ljudi usvajaju na razini dogmatskog sustava crkve i na razini prihvaćanja »svjetovnog« djelovanja crkve? Drugim riječima, što pripadnici različitih društvenih grupa usvajaju od ponuđenog dogmatskog sustava crkve, a što od onog djelovanja crkve kojim ona definiira svijet i čovjeka te norme ponašanja ljudi u svijetu?

Između vjerovanja, koja je crkva definirala kao svoj dogmatski sustav, u ovoj smo anketi ispitanicima ponudili samo neka, na način da se opredijele da li u njih vjeruju, sumnjaju ili ne vjeruju. Iako odgovor ispitanika u totalu nije reprezentativan za područje SRH (jer je ovdje riječ o kvotnom uzorku), ipak rangiranje odgovora ispitanika može najbolje objasniti relativnost distribucije njihovih odgovora na pojedino pitanje. Tako unutar dogmatskog religijskog sustava dobivamo slijedeću rang-listu odgovora ispitanika koji taj sustav prihvaćaju (*vjeruje*): 1. postoji bog... 2. bog je stvorio čo-

vjeka... 3. bog je stvorio svijet... 4. bog je izvor morala... 5. dogodila su se neka ukazanja i čudesa... 6. postoji život poslije smrti... 7. postoji raj i pakao... 8. svi će ljudi uskrsnuti...

Uz disoluciju dogmatskog sustava, odnosno različito usvajanje pojedinih crkvenih dogmi, valja napomenuti da se javlja raskorak sa brojem onih koji su se opredijelili da su vjernici. Raskorak je zamjetljiv i u prihvaćanju ključnog crkvenog vjerovanja, tj. da postoji bog, koje usvaja znatno manji broj ispitanika u odnosu na broj deklariranih vjernika. Najviše su poljuljane dogme o uskrsnuću ljudi, postojanju raja i pakla, te života poslije smrti.

Da bismo dobili koliko-toliko jasniji uvid u sadržaj i obim sekularizacionih procesa, odnosno uvid u postojanje i aktualiziranje religijskog fenomena, pa i u njegov domet (ili mogućnosti toga dometa) u društvenom životu, ispitanicima smo ponudili 6 pitanja uz pomoć kojih smo ispitivali njihovo opredjeljenje (potpuno prihvaćanje, djelomično prihvaćanje i neprihvaćanje) prema crkvenim zahtjevima i ponašanju u našoj zemlji (to su oni oblici djelovanja crkve, odnosno njene težnje, koje sežu u domenu svjetovnog, pomažu joj da vrši svoju izvanckvenu pa i ideologijsku funkciju u odnosu na svijet, njegove strukture, te čovjeka i njegov položaj u svijetu). Evo rang-liste odgovora ispitanika koji potpuno prihvaćaju tvrdnju da vjerskim organizacijama u našoj zemlji treba omogućiti: 1. veću ulogu u rješavanju socijalnih problema... 2. veću ulogu u odgoju djece... 3. prisustvo u sredstvima javnog informiranja... 4. veću ulogu u organiziranju slobodnog vremena mladih... 5. prisustvo u školskom sistemu... 6. veći utjecaj u politici zemlje...

Broj ispitanika, koji su se opredijelili za svaki odgovor pojedinačno, nalazi se ispod razine broja vjernika. To, drugim riječima, znači da suglasnost s takvim crkvenim oblicima djelovanja ne daju niti svi vjernici. Najkarakterističniji odgovor, dominantan i većinski, za sve ponuđene oblike djelovanja crkve, jest odgovor protiv prisustva crkve u sredstvima javnog informiranja i neprihvaćanje većeg utjecaja crkve u politici zemlje.

Osnovno pitanje koje se sada nalaže, jest: postoje li razlike, i kakve, u pogledu svih oblika religijske i crkvene identifikacije među društvenim grupama? Ili još dalje: koji su društveni slojevi nosioci religijske aktualizacije i obnove, a koji sekularizacije?

Slijedom diobe ispitanika u četiri skupine, na osnovu njihove osobne religijske identifikacije, najprije ćemo izložiti karakteristike dogmatske i šire ideologijske identifikacije ispitanika koji su svrstani u prvu skupinu (tj. za političke rukovodioce, direktore i za ispitanike koji se bave sistemskim radom). U pogledu usvajanja pojedinih vjerovanja iz dogmatskog sustava crkve, nema bitnih ili značajnih razlika među ispitanicima tih triju društvenih grupa. Moglo bi se reći da one pokazuju neke istovrsne karakteristike: njihovo nevjerovanje je većinski odgovor i kreće se, npr., kod vjerovanja u boga od 83% za sistemsku inteligenciju, do 99,5% za političke rukovodioce. Upravo je vjerovanje u boga najrasprostranjenije i najviše se javlja kod systemske inteligencije (i to svega u 7,2% slučajeva), da bi kod političkih rukovodioca takav odgovor sasvim izostao. Vjerovanje u raj i pakao i uskrsnuće ljudi, i ovdje je najmanje rasprostranjeno, pa se kod systemske inteligencije kreće na razini ispod 3%, kod direktora oko 1%, a kod političkih rukovodilaca takvog vjerovanja i nema.

Izvanckvena vjerovanja nešto su rasprostranjenija i javljaju se u sve tri ove društvene grupe, ali u različitom intenzitetu:

— da postoji neka viša sila vjeruje 2% političkih rukovodioca, 16% direktora i 22% sistemskih radnika,

— da postoji sudbina vjeruje 5% političkih rukovodioca, 16% direktora i 26% sistemskih radnika.

Dužni smo još odgovoriti na pitanje o prihvaćanju i prihvatljivosti crkvenih zalaganja i ponašanja u našem društvu, i to onih koja su sasvim izvanobredne naravi. Dok politički rukovodioci uglavnom nisu suglasni da se vjerskim organizacijama omogući prisustvo ili veća uloga u bilo kojem segmentu društvenog djelovanja (uglavnom su za odgovor »ne« — preko 97%, osim kod »veće uloge u rješavanju socijalnih problema«, gdje se za odgovor »ne« opredijelilo 82,5%, i kod »prisustva u sredstvima javnog informiranja« — gdje odgovor »ne« daje 75% rukovodilaca), dotle, unatoč većinskim odgovorima na sva pitanja, direktori i sistemska inteligencija ipak nešto više prihvaćaju neke oblike djelovanja crkve u društvu.

Tako se, sa prisustvom u sredstvima javnog informiranja, slaže:

— direktora 12,6% potpuno, i 32% djelomično, a sistemske inteligencije 13,2% potpuno i 28% djelomično. Sa većom ulogom u rješavanju socijalnih problema: direktora 10% potpuno i 21% djelomično, a sistemske inteligencije potpuno 11,8% i djelomično 21%.

Ukratko, osnovna karakteristika gornje hijerarhijske skupine, u pogledu prihvaćanja svjetovnih oblika djelovanja crkve, sastoji se u neprihvaćanju svih tih oblika postupanja.

Sljedeća grupa ispitanika jest ona u koju ulaze društvene grupe potrebnog rada i službenici. Njihova vjerovanja u dogmatski sustav crkve nešto su veća i kreću se od vjerovanja u raj i pakao, koje je najniže i obuhvaća svega 2,8% ljudi u grupi »potreban rad«, do 12% iste skupine koja vjeruje u boga. Slično je i kod službenika, koji najmanje vjeruju u uskrsnuće ljudi (3,7%) i također najviše u boga, ali svega u 14% slučajeva.

Rasprostranjenost izvanckvenih oblika religijske identifikacije također se, u odnosu na prethodnu skupinu, povećava, tako da u postojanje neke više sile vjeruje oko 32% obje društvene grupe, a u sudbinu 27% ispitanika iz društvene grupe potrebnog rada i 36% službenika.

U pogledu suglasnosti s djelovanjem vjerskih organizacija u društvenim strukturama nema naglašenije razlike prema prethodnoj skupini, osim što nešto češće pristaju uz zahtjev crkve za većom ulogom u rješavanju socijalnih problema (društvena grupa potrebnog rada u 17,7%). Pristajanje uz ostale oblike djelovanja crkve kreće se uglavnom ispod 10%, a beznačajno je kad je riječ o većem utjecaju crkve u politici zemlje (ispod 3%).

Sljedeća skupina je najzanimljivija. U njoj su KV i VKV radnici, obrtnici, te NKV i PKV radnici. To je ona društvena skupina na koju se naslanja progresivna društveno-politička misao, u smislu opredjeljenja o potrebi emancipacije u sferi rada i ovladavanja radničke klase cjelokupnim društvenim proizvodom i društvenim odnosima. Dosljedno radikalnoj marksističkoj primjeni stava da je religija otuđenje, trebalo bi svaki oblik aktualizacije religije i religioznosti u okviru radničke klase pripisati neovladanim društvenim odnosima i njihovom otuđenom položaju u društvu.

S obzirom da u pogledu osobne religijske identifikacije postoje karakteristične razlike i unutar radničke skupine, podatke o dogmatskoj identifikaciji prezentirat ćemo za svaku od njih posebno.

Podaci za NKV i PKV radnike su sljedeći (u postocima, N = 401):

Vjerovanja	vjerujem	sumnjam	ne vjerujem
postoji bog	29,7	32,7	37,5
postoji život poslije smrti	8,5	19,4	72,1
postoji raj i pakao	12,5	27,1	60,4
svi će ljudi uskrsnuti	11,0	22,1	66,9
bog je stvorio svijet	26,5	27,0	46,5
bog je stvorio čovjeka	27,7	25,2	47,1
bog je izvor morala	24,2	24,4	51,4
dogodila su se neka ukazanja i čudesa	19,5	23,3	57,1

Evo i podataka za grupu KV i VKV radnika (u procentima — N = 406):

Vjerovanja	vjerujem	sumnjam	ne vjerujem
postoji bog	19,0	26,2	54,8
postoji život poslije smrti	7,2	17,6	75,2
postoji raj i pakao	8,1	20,9	70,9
svi će ljudi uskrsnuti	6,4	15,6	78,0
bog je stvorio svijet	13,4	25,2	61,1
bog je stvorio čovjeka	14,6	23,5	61,9
bog je izvor morala	12,6	20,0	67,3
dogodila su se neka ukazanja i čudesa	15,0	20,2	64,8

Kao što vidimo, razlike unutar radničke skupine postoje i s obzirom na opseg prihvaćanja dogmatskog sustava crkve. Iako se u obje društvene grupe može govoriti o procesima sekularizacije, čak na način da je nevjerovanje u jednoj i drugoj dominirajući proces, ipak su oni intenzivniji, naglašeniji i odvijaju se u većinskim razmjerima u skupini KV i VKV radnika.

Slična je situacija i kod obrtnika. Dapače, oni su po svojoj dogmatskoj identifikaciji negdje između ovih dviju društvenih grupa, tako da nedvosmisleno i za njih možemo reći da su zahvaćeni procesom sekularizacije.

Pogledajmo sada rasprostranjenost šire crkvene identifikacije unutar tih grupa. Pristajanje uz konkretno djelovanje crkve u našim uvjetima najmanje je rasprostranjen odgovor ispitanika, dapače u skupini KV i VKV radnika, kao i skupini obrtnika, nema ni jednog takvog odgovora koji je u većini. Njihovo većinsko opredjeljenje jest odgovor »ne«, koji varira od 50,1% u pogledu prisustva crkve u sredstvima javnog informiranja, do 79,6%, u pogledu većeg utjecaja crkve u politici zemlje. Valja ipak istaći da se tim oblicima djelovanja (kao i »većoj ulozi crkve u odgoju djece« — u 47,6%, i njejoj »većoj ulozi u organiziranju slobodnog vremena mladih« — u 48,7%)

nešto manje protiv NKV i PKV radnici (za te oblike djelovanja njihov je odgovor »ne« u oko 46% u oba slučaja).

Ne može se zaobići ni komparacija tih društvenih grupa u pogledu izvan-crkvene religijske identifikacije, koju ćemo i ovdje učiniti uz pomoć indikatora o postojanju neke više sile i postojanju sudbine. Evo koliko ih usvajaju (u procentima):

Vjeruje u:	KV i VKV radnici (N = 370)	Obrtnici (N = 405)	NKV i PKV radnici (N = 420)
Postojanje neke više sile	41,4	48,2	44,9
Postojanje sudbine	49,8	54,4	60,4

Za razliku od usvajanja crkvenog dogmatskog i ideologijskog sustava, gdje je problematizacija bila izrazita, ovdje imamo gotovo obrnutu situaciju: dominirajući, a u nekim slučajevima i većinski odgovori (iznad 50%) upravo su njihovi odgovori »vjerujem«.

Izrazito nisko napuštanje ovih oblika vjerovanja je u skupini NKV i PKV radnika, tako da ih samo 25% ne vjeruje da postoji neka viša sila, a još manje (19,5%) da postoji sudbina.

Rezultati nisu iznenađujući, jer su i prethodna istraživanja na području zagrebačke regije pokazala da su ta vjerovanja i u urbanim sredinama, a i u društvenim grupama o kojima je ovdje riječ, rasprostranjenija od crkveno-religijskih vjerovanja.

Preostaje nam još da u pogledu rasprostranjenosti crkveno-religijske identifikacije vidimo kakva je situacija u posljednjoj društvenoj grupi — seljaka. Vidjeli smo da je kod njih osobna religijska identifikacija veoma visoka (vjernikom se deklariralo 70,8%). Valja očekivati da bi i usvajanje dogmatskog sustava crkve moglo biti visoko, odnosno bar veće nego kod ostalih društvenih grupa. Ta ćemo vjerovanja (a i nevjerovanja) iskazati rang-listom (u procentima, N = 408):

Vjerovanja:	vjerujem		ne vjerujem	
	procent	rang	procent	rang
postoji bog	50,4	1	18,9	8
bog je stvorio svijet	38,5	2,5	27,8	7
bog je stvorio čovjeka	28,5	2,5	28,5	6
bog je izvor moralnih propisa	34,1	4	33,3	5
dogodila su se neka ukazanja i čudesa	27,0	5	41,1	4
postoji život poslije smrti	23,2	6	46,8	1
postoji raj i pakao	21,8	7	42,3	3
svi će ljudi uskrsnuti	19,8	8	46,2	2

Unatoč tome što su, kao što vidimo, vjerovanja rasprostranjenija nego u drugim društvenim grupama, ipak i u skupini seljaka možemo govoriti o sekularizacionim procesima. Oni se ogledaju u obliku razgradnje i nekonzis-

tentnosti religijske svijesti, s jedne strane, i s druge, u obliku značajne proširenosti nevjerovanja u odnosu na svaku od postojećih crkvenih dogmi. Naročito je rasprostranjeno napuštanje vjerovanja u postojanje života poslije smrti, u uskrснуće ljudi i postojanje raja i pakla. Vjerovanje u postojanje boga u seoskoj se populaciji još uvijek zadržava, ali niti kod toga vjerovanja (za koje se opredijelilo 50,4% seljaka) ne možemo govoriti da ga prihvaćaju svi vjernici te društvene grupe.

Pogledajmo sada kako se seljaci odnose prema aktualnim oblicima djelovanja vjerskih organizacija u našoj zemlji. Odgovore ćemo izložiti u cijelosti, s obzirom da je ovdje riječ o skupini koja je, kao što smo vidjeli najreligioznija i najviše povezana s crkvom:

Koliko se slaže s tim da vjerskim organizacijama treba omogućiti (u procentima, N = 408):

	potpuno	djelomično	ne
prisustvo u školskom sistemu	25,7	33,7	40,6
prisustvo u sredstvima javnog informiranja	27,2	35,5	37,3
veću ulogu u rješavanju socijalnih problema	30,2	32,5	37,3
veću ulogu u odgoju djece	39,2	25,4	35,7
veći utjecaj u politici zemlje	8,4	23,6	68,6
veću ulogu u organiziranju slobodnog vremena mladih	27,0	31,5	41,6

Dominantan odgovor seljačke društvene grupe jest »ne«, za sve oblike djelovanja crkve u društvu, osim kad je riječ o većoj ulozi crkve u odgoju djece (gdje dominira odgovor »da«, s oko 39% te skupine, što dakle ipak nije i većinski odgovor, nego se distribuira i na ostale ponuđene odgovore tj. na »djelomično« i »ne«). Ukratko, unatoč veće religioznosti i unatoč veće povezanosti s crkvom, ni društvena grupa seljaka ne bi se zalagala u većinskim razmjerima za promjenu statusa crkve, niti za proširenje njenoga djelovanja u društvu, koje se sada odvija na bazi njene odvojenosti od države i škole. Naročiti protustav iskazuju prema većem utjecaju crkve u politici zemlje (69%). To znači da ni u ovoj, a pogotovu u drugim društvenim grupama, crkva nema oslonca za proširenje klerikalističkog djelovanja, te da njezino djelovanje koje bi ulazilo u domenu politike ne bi imalo društvenu podlogu. A govoriti o političkom potencijalu crkve bez vjernika, sasvim je iluzorno.

Kakva je situacija u pogledu izvanckrvene religijske identifikacije seljaka vidjet ćemo iz slijedećih podataka (u procentima, N = 402):

Vjerovanja:	vjeruje	sumnja	ne vjeruje
postoji neka viša sila	54,0	24,4	21,6
postoji sudbina	67,2	17,7	15,2

Smjer, koji smo već uočili iz dosadašnjih prikaza rezultata, da se rasprostranjenost ovih vjerovanja povećava s nižim rangom u društvenoj hijerarhiji, dobio je ovdje definitivnu potvrdu. Ne samo da su ova vjerovanja rasprostranjenija nego u drugim društvenim grupama, pa ovdje poprimaju

i većinske razmjere, nego su rasprostranjenija i od vjerovanja u crkveni dogmatski sustav, pa i od onih da postoji bog (50,4% seljaka). Prema tome, iako bi se moglo tvrditi da je seosko stanovništvo i nekvalificirano radništvo (odnosno pučko stanovništvo u našim uvjetima) glavni nosilac »podrške« crkvi, njezin glavni oslonac u prihvaćanju crkvenih vjerovanja, ipak se ne bi moglo tvrditi kako je karakteristika religioznosti i suvremene religijske situacije na području Hrvatske baš crkvena religioznost, i kako je u tim prostorima riječ o »crkvi siromašnih«. Prikladnije i bolje moglo bi se govoriti o tome da je osnovna karakteristika ovoga prostora »religija siromašnih«, pri čemu osnovni pečat i podlogu toj vrsti religije daje rasprostranjenost vjerovanja u postojanje neke više sile i u postojanje sudbine. Možda baš u tim vjerovanjima nalaze oslonac oni koji, po osobnoj izjavi i uvjerenju, iskazuju stav — »ja sam religiozan«. No ne vezuju se, kao što smo vidjeli, za takva vjerovanja samo religiozni, nego i sve druge društvene grupe, uključivši i one na visokom stupnju društvene hijerarhije. Možda bi se moglo govoriti o povijesnom i kulturnom nasljeđu i tradiciji, ali svakako i o onim suvremenim društvenim procesima i odnosima koji, zbog svoje neovladanosti i sami induciraju i artikuliraju potrebu za nečim izvan čovjeka, odnosno za »sudbinskim« reguliranjem tokova društvenog i ličnog života.

Participacija u crkvi jedno je od najistraživanijih područja u sociologiji religije. Razlog je tome, prije svega, što i sama religijska identifikacija i usvojeni elementi crkvenog vjerovanja i normi ne bi sa stanovišta crkve značili mnogo, ako bi ostali samo na razini verbalnog iskaza i stava, odnosno, ako ne bi bili popraćeni i ponašanjem vjernika. Razlog je, potom, i to što dosadašnja sociologijska istraživanja pokazuju da u suvremenom svijetu postoji sasvim evidentan raskorak religijske identifikacije i crkvene prakse, te da se i to uzima kao jedan od značajnih indikatora procesa sekularizacije. Zbog svega toga podaci ovoga istraživanja i u pogledu rasprostranjenosti participacije povjesnih društvenih grupa u crkvi imaju i svoj sociologijski smisao (to ističem zato što su se, jedno vrijeme, cjelokupna crkvena statistika i sociologijska istraživanja svodila na sociologiju religijske prakse). Ovdje nas, dakle, zanima da li se smjer odnosa prema religiji i crkvi, kakav je utvrđen na osnovu osobne izjave i drugih oblika religijske identifikacije, zadržava i u pogledu osobne religijske obredne i izvanobredne prakse u crkvi.

Odlazak u crkvu, prihvaćen je kao jedan od osnovnih indikatora religijske prakse, pa ćemo podatke za ove društvene grupe prikazati u cijelosti:

ODLAZAK U CRKVU

(u procentima)

Društvena grupa	dnevno	tjedno	mjesečno i rjeđe	nikada
politički rukovodioci (N = 397)	0,3	1,5	0,8	97,5
direktori (N = 381)	—	1,8	1,6	96,6
sistemska rad (N = 409)	0,2	2,4	8,6	88,8
potreban rad (N = 398)	0,5	3,8	13,6	82,2
KV i VKV radnici (N = 406)	0,2	7,9	21,2	70,7

službenici (N = 407)	—	5,7	15,2	79,1
NKV i PKV radnici (N = 401)	0,2	10,2	29,7	59,9
obrtnici (N = 394)	0,8	8,9	24,1	66,2
seljaci (N = 408)	—	20,6	33,8	45,6

N = 3.601

Iz navedenih podataka možemo zaključiti da se u svim društvenim grupama javlja izrazita problematizacija odlaska u crkvu. Dnevnih posjetilaca gotovo i nema, odnosno dominantni je odgovor u svim društvenim grupama — »nikada«, a to je, osim kod seljaka, i većinski odgovor svake društvene grupe.

Uz generalne konstatacije važno je utvrditi koji su društveni slojevi nosioci religijske obnove, a koji sekularizacije. Možda je najprimjerenije usporediti po jednu društvenu grupu iz svake ovdje definirane skupine društvene hijerarhije, u odnosu na sve oblike participacije. Iz prve skupine odabrali smo direktore, iz druge službenike, iz treće (zbog značaja) KV i VKV radnike, te NKV i PKV radnike, a iz četvrte seljake:

OSOBNJA MOLITVA

(u procentima)

Društvena grupa	dnevno	ponekad	rijetko	izuzetno	nikada
direktori	0,3	0,8	1,4	2,3	95,2
službenici	2,3	10,2	4,4	11,5	71,5
KV i VKV radnici	3,4	11,2	10,4	11,7	63,4
NKV i PKV radnici	6,3	18,0	13,3	14,6	47,8
seljaci	16,5	25,5	15,0	16,7	26,2

ČITANJE VJERSKE STAMPE

	dnevno	tjedno	mjesečno	nikada
direktori	—	1,6	5,5	93,0
službenici	0,2	1,7	5,1	92,9
KV i VKV radnici	—	2,0	8,6	89,4
NKV i PKV radnici	0,2	1,7	8,5	89,5
seljaci	—	3,7	15,4	80,9

VJERSKA POUKA DJECE

	u vjeri	bez vjere	protiv vjere	o tome ne govore
direktori	2,5	46,5	5,6	45,4
službenici	18,3	28,0	3,6	50,2
KV i VKV radnici	33,8	17,2	3,0	46,0
NKV i PKV radnici	46,2	16,3	1,9	35,6
seljaci	68,5	11,0	0,5	19,9

SLANJE DJECE NA VJERONAUKE

	da	ne	ne znam
direktori	2,7	95,2	2,1
službenici	17,8	73,3	8,9
KV i VKV radnici	30,1	57,8	12,2
NKV i PKV radnici	44,2	47,8	8,0
seljaci	70,1	23,9	6,0

Zaključak može biti sasvim jednoznačan: između društvenih grupa postoje razlike i u religijskoj participaciji, a osnovni je smjer da se povećava participacija sa smanjenjem položaja na ljestvici društvene hijerarhije.

Druga konstatacija, također ne bez značaja, jest slijedeća: nijedna društvena grupa, osim političkih rukovodilaca, nije potpuno raskinula sa crkvom i participacijom u svakom od ponuđenih oblika. Tu, dakako, postoje razlike, pa bi se moglo reći da najviše pristalica ima vjerska pouka djece i slanje djece na vjeronauk. To se slaže i s prethodnim izjavama ispitanika koji su, naročito u nekim društvenim grupama (NKV i PKV radnici i seljaci), išli za tim da bi crkva trebalo da ima veću ulogu u odgoju djece. Pri interpretaciji tog odgovora ne treba ispustiti iz vida ni konkretnu društvenu situaciju, iz koje takav stav može proizlaziti: nezadovoljstvo realizacijom društvenih vrijednosti i čvrstih moralnih principa, pri čemu se može javiti potreba za nečim prokušanim i tradicionalnim.

Iako zbog već istaknutih razloga rezultati nisu sasvim komparabilni sa rezultatima drugih istraživanja (jer društvene klase nisu podjednako definirane ni u svjetskim ni u jugoslavenskim relacijama, a i istraživanja su vršena u pravilu na manjim lokalitetima u zemlji), ipak je vrijedno izvršiti one usporedbe koje su moguće, jer se jedino na taj način o religioznosti društvenih grupa može govoriti u prostoru i vremenu.

Naše je istraživanje omogućilo da utvrdimo da su posljedice sekularizacije sasvim evidentne kako u sferi religijske svijesti, tako i u sferi religijske prakse. Istraživanja provedena u svijetu (u zapadnoevropskim zemljama i Americi) pokazuju da sekularizacija najjače zahvaća najsiromašnije slojeve i deprivilegirane društvene grupe, a istraživanja u našoj zemlji, pa i ovo, potvrđuje obrnuti smjer. Najveće odvajanje od religije i najveća religijska apstinencija zabilježena je u svijetu unutar društvene grupe radnika, naročito manuelnih. Naprotiv, u našim uvjetima (a tu tendenciju bilježe i istraživanja u drugim socijalističkim zemljama) sekularizacija se povećava s rastom socijalnog statusa u društvu. Naše je istraživanje, možda najjasnije do sada (jer su izdvojene kao zasebne društvene grupe politički rukovodioci i direktori), pokazalo da su sekularizacijom najviše zahvaćene grupe koje zauzimaju vrh hijerarhijske ljestvice društvenoga statusa.

Ove se tendencije mogu razumjeti u okviru shvaćanja da u kapitalizmu religija služi održavanju postojećih klasnih odnosa, te da su crkva i njen vrijednosni sistem u funkciji odobravanja društvenog sistema i poretka. Oni, pak, kojima je potrebno spasenje (tj. radnička klasa), ne stoje iza toga jer u takvom

sistemu ne vide »spas«, za razliku od viših klasa, koje u takvom vrijednosnom sistemu vide podlogu za svoju budućnost. U socijalističkim zemljama (uz neke izuzetke) religijske vrijednosti nisu sistemom podržavane, i premda se ne može govoriti o anti-religijskom pokretu, nema niti blagonaklonosti spram religije i djelovanja crkve (velikim dijelom i zato što su neke crkve bile, ili su još uvijek, negativno određene prema socijalizmu i njegovom sistemu vrijednosti). To, dakako, rezultira situacijom obrnutog smjera sekularizacije: one društvene grupe, koje su na višem položaju u društvenoj hijerarhiji (politički rukovodioci i direktori), više su zahvaćene procesom sekularizacije, odnosno više su se odvojile od religije i crkve i u pogledu identifikacije i u pogledu prakse. S padom položaja na ljestvici društvenog statusa religioznost i povezanost s crkvom se povećavaju, sve do seljačke skupine, u kojoj su najveće. Valja ovdje istaći da, s obzirom na proklamiranu ulogu radničke klase, kao nosioca društvenih preobražaja, ova društvena grupa pokazuje relativno visoko rasprostranjenu religioznost.

No što se u tom pogledu stvarno zbiva, možemo vidjeti tek u vremenskoj odnosno razvojnoj komparaciji. Usporedit ćemo neke rezultate religijske identifikacije 1972. godine (s područja zagrebačke regije) s ovima iz 1984. (s područja SRH):

**KOMPARACIJA NEKIH OBLIKA RELIGIJSKE IDENTIFIKACIJE
DRUŠTVENIH GRUPA 1972. GODINE (ZAGREBAČKA REGIJA)
I 1984. GODINE (SRH)**

Vjerovanja (crkvena i izvanckvena):	Seljaci		NKV i PKV radnici		KV i VKV radnici		Službenici	
	1972.	1984.	1972.	1984.	1972.	1984.	1972.	1984.
Deklarirali se kao vjernici	97,0	70,8	66,1	43,4	45,5	29,8	40,2	18,8
Vjeruju u Boga	86,6	50,4	56,3	29,7	34,7	19,0	31,7	13,1
Postoji uskrснуće ljudi	49,3	19,8	20,7	11,0	9,4	6,4	14,1	3,7
Postoji zagrobni život	47,8	23,2	25,9	8,5	11,2	7,2	15,9	5,4
Postoji raj i pakao	52,2	21,8	29,3	12,5	13,0	8,1	16,6	4,5
Bog je stvorio svijet	76,1	38,5	52,3	26,5	26,7	13,4	25,9	7,9
Božansko porijeklo morala	77,6	34,1	51,7	24,2	27,8	12,6	25,9	7,7
Postoji sudbina	73,1	67,2	60,9	60,4	33,6	49,8	31,2	35,7
Postoji neka viša sila	49,3	54,0	39,7	44,9	31,8	41,4	32,2	32,2

Rezultati ukazuju da je u svim društvenim grupama proces sekularizacije i dalje na djelu, bar kad je riječ o problematizaciji crkvene identifikacije i crkvene participacije (iako kod ove posljednje slabije). Naprotiv, jačaju ili stagniraju izvanckveni oblici vjerovanja u postojanje sudbine i u postojanje neke više sile. Prema tome, moglo bi se govoriti da na istraživanom području postoje društvene pretpostavke za neku vrstu »latentne«, pučke religioznosti, za tradicionalni religiozni mentalitet, koji i ne treba institucionalni, crkveni okvir za svoje opstojanje i aktualizaciju.

Štefica Bahtijarević

Religious Consciousness of Social Groups

The survey showed that in all groups process of secularization developed. Religious practice decrease, religious consciousness dissolutes and religious practice and identification separates. Process of secularization develops contrary to the process in capitalist societies. In our country it goes as follows: the more in the system, the less in the religion and church. This means that the process of secularization here reached mostly the top social strata (politicians and managers) and less strata at the bottom of social structure — especially peasants, who are firmly connected with the church. In all strata, however, non-institutional forms of belief (in destiny etc.) are wide-spread. So religious situation characterize secularization of institutional religiosity and revival of non-institutional forms.